

З 949.72
Б 92

Минчо Семов
Иванка Янкова

Пламъци от пепелта

Встъпителен анализ
към първата част на изследването
“БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО”

Университетско издателство
“Свети Климент Охридски”

Отговорен редактор: Румелина Василева

CIP

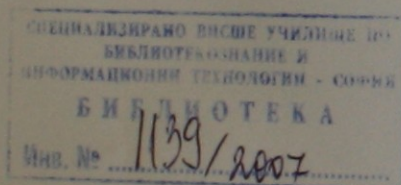
Семов, Минчо, Иванка Янкова

Пламъци от пепелта : Встъпителен анализ към първата част на изследването "Българските градове през Възраждането" / Минчо Семов, Иванка Янкова; Отг. ред. Румелина Василева. – София : Унив. изд. "Св. Климент Охридски", 2004

ISBN 954-07-2083-4

949.72.03/05+316.334.56(497.2)"18/19"+316.7(497.2)

1. България – история, нова
2. Възраждане – България – сравнителен анализ
3. Градове, български – история – социологически изследвания
4. България – култура – история

- © проф. Минчо Семов Генчев, автор, 2004
- © д-р Иванка Василева Янкова, автор, 2004
- © Румелина Илиева Василева, отговорен редактор, 2004
- © Димитър Цветанов Кътовски, графичен дизайн, 2004

ISBN 954-07-2083-4

Софийски университет "Свети Климент Охридски"

Университетска библиотека

Минчо Семов

Иванка Янкова

ПЛАМЪЦИ ОТ ПЕПЕЛТА

ВСТЪПИТЕЛЕН АНАЛИЗ КЪМ ПЪРВАТА ЧАСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

"БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО"

Университетско издателство "Свети Климент Охридски"

София, 2004

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛАМЪЦИ ОТ ПЕПЕЛТА (Минчо Семов)

Обществено-исторически подвиг	15
I. Градът – европейското начало в средновековната българска държава	21
1. Западноевропейският ренесансов град	21
2. България и българският град в системата на отношения между европейския Запад и европейския Изток	25
3. Българският град през XIII и XIV век, непосредствено преди турското робство	30
4. Османската империя, България, Западна Европа	39
II. Българският град в условията на погром над нашата култура и цивилизация	45
1. Завоевателният устрем на османските турци и произтичащите от стратегията сила и мащаб на разрушението	49
2. Обща представа за състоянието на градовете и състава на тяхното население. Сведения за човешки дейности	55
3. Проявления на български социален живот	63
III. Съграждането на новата българска стопанска сила	73
1. Възкръсване на българското начало в селото	74
2. Българските градове и развитието на селскостопанското производство	75
3. Едно необходимо сравнение	76
4. Стопанската сила на Дунавската равнина и Добруджа	79
5. Стопанската сила на българския селски юг	90
6. Няколко бележки от по-общ характер	98
IV. Занаятите, търговията, манифактурата – подемната европейска сила в развитието на българските градове през Възраждането	101
1. Развитието на българските градове до средата на XVIII век	105
2. От грижа за оцеляване към подем. Българският елемент превзема градовете и става първа стопанска и културна сила в тях от средата на XVIII век до средата на XIX век	111
3. Напредъкът на занаятите	114
4. Развитието на занаятите и търговията и природните и социални дадености на градовете. Опит за сравнения	117
Пристанищни градове	118
Градовете от стратегическия път	128
Градовете под и пред Балкана	135
Занаятите в градовете от равнината	155
Специфика на останалите от изследваните градове от вътрешността, от равнината	166
5. Изводи от опита за райониране на изследваните български възрожденски градове	168

V. Формирането на българското гражданско общество	170
1. Организираността на българския стопански живот в градовете	174
2. Българската градска община – от църковно духовна дейност към социална	180
3. Организацията и управлението на училищата, читалищата, женските, ученическите и други сдружения на гражданското общество от възрожденски времена	188
4. Европейска насока на новобългарското съзидание	193
Градове-пристанища и градове на стратегическия път	194
Градовете от стратегическия път Европа – Азия	209
Градовете от вътрешността (равнината)	249
Градове с доминиращ или много силен турски етнически елемент	259
Стопански живот	260
Обществен живот	263
5. Някои по-обща изводи за формирането и развитието на българското гражданско общество	265
VI. Градовете и политическата борба за национална свобода и национална държава	273
1. Системата на турската държавна власт	275
2. Политическата съпротива на градовете	277
3. Основополагащата роля на политическата борба за българска църква в процеса на формиране на нашата нация	281
4. Възрожденските градове в националноосвободителната революция	284

ОГНИЩА НА ДУХОВНА ПРОБУДА (Иванка Янкова)

I. Пробивът на буквите и букварите. Европейското знание – градивна сила в българското общество. Размахът на новобългарската просвета	301
1. От Паисий до Кримската война	301
Килийни училища	301
Елински и елинско-български училища	305
Светски училища	308
Класни училища	316
2. След Кримската война	318
II. Читалищата. Успехът на оригиналната идея в съграждането на новобългарската култура	331
III. Светлините по пътя към свободата	345
1. Пробивът на университетското начало. Срещата на науките и изкуствата в библиотеките. От книгите към народната памет	345

2. Българската книга: Възвръщане на народностната историческа памет. Европейското духовно богатство – българска възрожденска сила	351
Печатници	351
Издательства	354
Книжарници	356

IV. Дружества с културно-просветни цели: благородните и демократични европейски идеи обгръщат интелигенцията, жените и младежта	362
Благотворително-просветни дружества	362
Женски дружества	363
Ученически дружества	369
Учителски дружества	372
Музикално-театрални дружества	373
Свещенически дружества	373
Земеделски дружества	374

V. Тръгва българското време по сцените на изкуствата	375
---	-----

Литература	389
Послеслов	397
Българските градове през Възраждането (Резюме)	399
Българските градове през Възраждането (Резюме на английски език)	403

I. Градът – европейското начало в средновековната българска държава

Градът е феномен в историята на човечеството като цяло и на всички или почти всички народи в света.

1. Западноевропейският ренесансов град

В античния свят именно в града възниква новата социална организация – обществото, организирано в държава. В полиса, в града-държава човечеството се разделя с племенния начин на живот, с варварството и навлиза в епохата на цивилизацията, в която хората живеят по закони, създадени от самите тях. От това време е приносът на Атина към човешката история – основа на съвременната култура.

Особено съзидателна е ролята на градовете в Средновековието. Докато бароните и графовете като господари на тогавашния обществен живот и на самите хора строят своите замъци на почти недостъпни места, за да бъдат добре защитени от външни посегателства, било на съседи по синя кръв, епископи, кралска власт, селски жакерии и т. н., то градовете, дори с крепости, се основават, така да се каже на открито и лесно за достигане място – на морета и океани, на и край реки, на пътища и кръстопътища, близо до суровини за стопанско производство. Като ползват предимствата на местоположението си (а и други, за които ще стане дума) градовете се превръщат в стопанска сила, от която постепенно започват да зависят бароните, графовете, епископите, а понякога и самите крале, както това е във Франция, десетилетия преди революцията от 1789 година, за което пише Иполит Тен в книгата си за произхода на обществения строй във Франция. Нещо повече. Като цяло те се превръщат в обществена сила, в голяма степен и в много отношения, равностойна на аристокрацията и духовенството, което позволява на кралете да пречупят непокорството на бароните и графовете и опирайки се на градовете да постигнат силна централизирана власт, наричана абсолютна монархия – решаващ фактор за създаването на големи и силно централизирани държави. Това равновесие между аристокрацията и градове, посочено от Енгелс, впоследствие е нарушено: градовете са в разцвет, замъците в упадък, но все още с власт и това ще доведе до революциите в Западна Европа, които променят света.

По време на турско робство по нашите земи Западна Европа преживява своя Ренесанс, своето Просвещение, Реформацията на църквата, политическите революции и основна част от периода на имперското развитие като процес на колонизиране на останалия свят от силните централизирани буржоазни държави.

Постоянен фактор на напредъка на това общество и тези държави е **градът като нов тип социална общност, като нов начин на труд, нов начин на живот, като нов тип социална организация.**

Изследователите от Адам Смит насам са установили в какво се състои

непреодолимата жизнена сила на градовете от това време.

Първо: Градът е собствената територия на всемогъщия и с нищо непреодолим процес на разделение на труда. За разлика от селото, в което този процес се развива бавно, трудно, без водеща до мащабни промени сила, то разделието на труда в града има непрекъснато ускоряващ се темп, трудът непрестанно се специализира, обвързва хората от една професия, хората от различни професии и социални позиции, хората от селата около града, хората от градовете (отначало близки, после далечни) и накрая хората от различните държави. В града непрекъснато се появяват нови потребности и интереси на личността, семейството, на социалната група и в отговор – нови производства и дейности, които да ги удовлетворяват. Селянинът и неговото семейство са относително самостоятелни – те си произвеждат почти всичко. В града всеки зависи от другите. Банкерът си купува обуца от обуцаря, както и ковачът, хлебарят, музикантът, офицерът и т. н.

Градът – това е ускоряващата се динамика на социалните отношения, на производства и размяната, посредством парите. Всъщност царството на парите в това време е именно градът. В града се натрупва богатство на производствени фондове, на стоки, на пари, на знания и умения.

Градът върви напред и нагоре и много от неговите жители правят същото.

Второ: В града се създава нова социална структура, а върху нея като база и нова социална организация. Предопределената от разделието на труда специализация в професиите се задълбочава, инструментариумът на труда става все по-сложен. Появява се машината, която променя начините на труд и самите производствени, а оттам и социални отношения. Поражда се обективната необходимост от самоорганизация. Най-напред на професионална основа – еснафи, цехове, гилдии, по-късно като манифактурен начин на производство, за да се стигне до фабриката, до промишленото предприятие, което е напълно нов за историята начин на кооперация на човешките усилия, знания и умения, нов тип на организация на труда и живота.

Еснафските и други организации на стопанска база създават основата на прототипа на гражданското общество. Това е реална обособеност, реална претенция за самостоятелност, формула на обвързване с другите и на създаването на общото, не от едни и същи елементи, както това практически е на село, а от различни по интереси, по статус, по начин на труд и живот хора. Това са те, гражданите, които правят общината на новото време, цяло от различия, противоречия, но и с общ интерес, с идея за общо благо, с воля то да бъде постигнато.

Трето: В града има нарастваща необходимост от знания, която го превръща в огнище на образование и култура – училища, университети, музеи, театри и т. н. След машината и парите, знанието, образованието е третата непреодолима сила на града. С времето всички хора, щат не щат, ще трябва да се поклонят на машината, на времето, на знанието.

Четвърто: Градът е специална формула на организация на демографския фактор. Сред десетки, стотици хиляди, а по-късно милиони хора на безкрайно малка, спрямо селото, територия – влиза в действие факторът гъстота на

населението, изключително благоприятен в процеса на разделение на труда, за разгръщането на производствените и пазарни отношения, на разпространяването на опита, на знанията, за ефективната организация на труда и живота.

Пето: На основата на всички тези обективни промени градът се формира като нова за тогавашното общество **социална сила**, която се изразява в следното:

- градът е център на район, територия, население, които са обвързани с него и във висока степен зависими от неговото състояние и развитие;

- градът натрупва голяма спрямо другите съсловия стопанска сила, приложима в широк вътрешен и международен мащаб – производство, търговия, транспорт, финанси;

- градът е център на образование и квалификация и естествено създава перспектива за младите хора;

- градът чрез търговията става център на международните връзки и взаимодействия за създаването на големи човешки общности.

Всичко това прави градът фактор, от който, в различна, но в ясно изразена форма и степен, зависят аристокрацията, духовенството и самата кралска власт. Тази зависимост се реализира най-напред в различни формули на самостоятелна администрация и управление, в лична свобода на гражданите, в собствена вътрешна власт на цеховите, еснафски и други стопански организации, в определено самоуправление на самия град чрез изборна власт, градски съвет, съд, собствена военна сила, полиция, данъци и т. н.

Това е най-важното за нашето изследване на градовете през Възраждането – натрупването на сили в града, на собствена социална – материална и духовна сила – която позволява на града да постигне в определена степен **свое самоуправление, своя материална българска власт**, чрез която да може да решава проблемите си – да взима и да реализира решенията със или без санкцията на централната власт, без материалната зависимост от нея. Това е основна част от процеса на самоосвобождаването на българина.

Българското Възраждане безспорно е повлияно от процесите в Западна Европа. Още Левски казва: "Франция служи нам за огледало". Проф. Иван Шишманов е един от първите изследователи на отношенията между нашето Възраждане и Европейския Ренесанс. Споменавам проблема, защото основното направление, в което ние следваме пътя, изминат от Западна Европа е развитието, напредъка на българския град. Той, както и в Западна Европа, ще изиграе основната роля за създаването на българската стопанска сила, за формирането на новобългарската просвета, в борбата за самостоятелна българска църква, в решителния за бъдещето ни сблъсък – политическата и въоръжената организация за противопоставяне на турската власт.

За това каква сила са били градовете в Западна Европа и как могъщо са се развивали искам да посоча само едно кратко сравнение. Населението на трите най-големи европейски градове е както следва:

	1800 г.	1850 г.	1900 г.
Лондон	865 000	2 363 000	4 536 000
Париж	547 000	1 053 000	2 714 000
Берлин	79 000	639 000	1 890 000

И накрая още нещо. Спецификата на непреодолимостта на градовете като социална, а впоследствие – чисто политическа сила – се състои в това, че те са **необходимост** за централната държавна власт, тя се нуждае от тях като производство, като източник на модернизация, както финансов капитал, като материално и духовно оръжие в съперничеството и борбата с другите народи и държави. Градът интернационализира района, континента, света, прави го единно, стопанско, културно, а и политическо пространство. Каквато и да е държавата, от най-милитаризираната политическа диктатура до най-демократичната структура, тя се нуждае от развита мрежа от градове, които непременно да се модернизират, защото това значи модерно въоръжена армия, това значи наука, култура, образование, които гарантират, че държавата няма да изостане от другите и да попадне в една или друга форма на зависимост от тях.

Обратното, държавата от феодалния исторически период, със своя залог на селото, на аристокрацията, на йерархизираното под папския жезъл духовенство, има своята сила в изолацията, в затвореното стопанство, във формите на духовен живот почти само за елита, което неминуемо я обрича на изоставане!

Производството като индустрия, знанията и науката, които го движат, търговията с мерките и теглилките, парите като динамичен еквивалент на всяка стока, транспортът като железопътна и шосейна мрежа, като морски пътища **променят коренно нещата**. Често пъти, както това е отбелязал още Франсис Бейкън, транспортът на една стока от далечна страна струва по-скъпо от стойността на самата нея, което предопределя нова, първостепенна роля на инфраструктурата от пътища, ж. п. линии, морски комуникации, пощи, банки, търговски кантори и т. н.

Европейският град е носещата конструкция на Западноевропейския Ренесанс, българският град е носещата конструкция на българското Възраждане. И в двата случая градът променя обществото, организирано в държава, налага печеливш начин на труд и живот, създава нови производствени и социални отношения, които са базата на прогреса, който извежда Западна Европа до лидерската позиция в света, а нашия народ – до отвоюването на религиозната свобода, на новобългарската просвета, на място в европейската геополитическа карта и борба, и в крайна сметка до собствена българска национална държава.

Българският град следва в своето развитие западноевропейския град от Ренесанса и Просвещението, заимства от него материални и духовни ценности, усвоява неговия промишлен начин на труд и живот, формите и методите на образование, на самоорганизация на народните сили за собствен, български, стопански, общински, културен, религиозен и политически живот.

Вярно е, че станалото, направеното в западноевропейския град става, прави се в нашия град два и половина – три века по-късно, но затова си има обективноисторическа причина, която произтича от самата природа на робството, в което попада нашият народ.

2. България и българският град в системата на отношения между европейския Запад и европейския Изток

Процесът, който изследваме – развитието на българските градове през Възраждането – има широк, мащабен международен контекст. При всички случаи той се вплита органически във взаимодействието, взаимните влияния, материално-стопанските и духовно-религиозните противоборства между Запада и Изтока, между Западна и Средна Европа и Османската империя. Това изисква и по-широкообхванат поглед върху тези взаимоотношения, които са самата база, върху която се реализира развитието на българските градове.

Основният проблем за нашето изследване в случая е равнището на цивилизационно развитие на Западна и Средна Европа, на Втората българска държава и на самата Османска империя.

България е завладяна от османските турци през 1396 година – края на IX век. Следователно, за нас пряк изследователски интерес представляват двата века преди тази година – XIII и XIV век.

В Западна Европа през това време доминира **папо-царизмът** чрез Свещената римска империя на германския народ. Чрез своите епископи, ордени, институции на инквизицията, чрез правата си да коронясва и детронира кралете, да одобрява и да отказва благословия на браковете на аристократическия елит, чрез данъците, индулгенциите и т. н. **папата е всемогъщ** господар на многото държавици в Западна Европа – повече от 300. Религията, било доброволно, било с усилията на папските полиции, е спояваща сила и свидетелство за това каква е способността на папите да организират мащабни кръстоносни походи.

Съществено за случая е, че духовенството се ориентира към градовете като естествени центрове на власт и влияние и ги прави седалища на своята силно йерархизирана властническа структура. Това подпомага развитието на градовете. Венеция, Флоренция, Марсилия, Париж, Лондон, Хамбург, Оксфорд, Кеймбридж и десетки други градове се развиват като мощни стопански и културни центрове с влияние в тогавашна Европа. Върхов по значението си показател за този напредък е откриването на университетите – в 1118 година – Болонския, в 1150 година – Парижкия, в 1167 година – Оксфордския, в 1233 година – Кеймбриджкия, в 1348 година – Карловия в Прага, в 1364 година – Ягелонския университет в Краков, в 1365 година – Виенския университет и в 1386 година – университета в Хайделберг.

Както се вижда в границите на малко повече от два века е създадена цялостна по своята структура образователна система в Европа, базата, върху която ще се развие науката за мореплаването, инженерството, географията, астрономията и т. н., които на свой ред ще създадат възможностите да се направят Великите географски открития, да се разгърне манифактурата, индустрията, търговията,

банковото дело и т. н. Времето ще докаже, че възходът на Европа, на индустриалните, университетските градове, на градовете – пристанища и т. н. не може да бъде спряно. Нещо повече. Като центрове на управление на големи, а в някои случаи и на особено важни райони, те ще имат решаваща роля в буржоазните революции, които ще премахнат всички пречки пред възхода на Западна Европа, който ще я направи **доминираща в света сила**.

Нека не забравяме, че срещу този потенциал на науката и образованието, колкото и да е под опеката на католическата църква, на Изток стои православието, което на такова ниво има почти единствено Константинополската школа от IX-XV век, в която са учили Константин Философ, българският цар Симеон.

Като имаме предвид великите дела на двамата мъже не е трудно да си представим какъв би бил Изтокът от това време, ако в него имаше още десетина университетски града, както в Западна Европа.

И още нещо. Специфичен, но особено силен и влиятелен фактор е наследството, което усвояват Западната и Източната римска империя. Нека не забравяме, че Рим, особено през републиканския период, е наследил Атина, че е дал могъщ тласък на държавността, особено на правото. И варварите, които военно побеждават римската империя, овладяват в съществена степен нейната висока култура и цивилизация. Не е случайност, че новата империя е свещена, но римска.

Византия наследява по-скоро спартанския общественно-политически модел с върховенството на императорската власт и войската, с подчинената и подценена роля на религията, културата, цивилизацията. Историческа истина е, че Византия също се бори с варварите, че тя по-дълго устоява и в крайна сметка е победена не от тях, а от латинците, които основават нова империя в Цариград през 1204 година, просъществувала близо 60 години. И воюващите с Византия варварски племена се учат от Византия, възприемат религия, култура, политически и военни умения, но в този процес те си остават врагове на Византия трайно, тя не може да ги преобърне или претопи, не може със силата на вярата или по друг начин да ги обедини под един скиптър, както това става до Реформацията в Западна Европа, до Вестфалския мир от 1684 година.

Възраждането, Ренесансът на Запада, както и Просвещението, буржоазните революции са своеобразен процес на възвръщане към ценностите на демокрацията в Атина и републиканския Рим, на тяхното преоценяване, на възраждането на жизненото от тях в общественото устройство на западноевропейския свят. Това е изключително могъща като потенциал, духовен и материален, база за оттласкване, за подем и развитие, което е потвърдено от самата история.

На Изток не става така. Цезаро-папизмът превръща християнската религия в държавно оръжие против варварските племена и държави. И тук има покръстване на народите и племената, но византийският цезаро-папистки модел се запазва. Това разделение между Запад и Изток се усилва след разделянето на църквите на католическа и източноправославна на събора в 1054 година и се стига до доказването на достойнствата по правата вяра чрез силата на оръжието – чрез кръстоносните походи.

Обръщам специално внимание на тази особеност на историческото развитие като дълбоко различие и противоречие между Запада и Изтока, защото то има изключително важно значение за успеха на Османската империя на европейския континент през XIV и XV век. Европа е разделена, Византия, без достатъчна собствена обединителна духовна сила като религия, воюва на много фронтове и не може да спре османските войски, а за Запада те са далечна опасност.

Докато на Запад градовете през XIII и XIV век се доизграждат като силни центрове на манифактурно-индустриалното стопанство, на училищно-университетската образователна система, на общинско-политическото самоуправление, на духовната власт и т. н., то на Изток градовете изостават в своето развитие и се развиват в най-голяма степен като административно-военни центрове на държавното управление.

Като цяло градовете на Изтока нямат стопанската и духовна сила на градовете от Западна Европа. Не е случайно, че върху основата на напредъка на тези градове на Запад ще възникнат силните модерни за времето си централизирани държави като Англия, Франция, Австро-Унгария, Испания.

На изток градовете, а заедно с тях и новите индустриални форми на труд и живот се развиват бавно и това е в основата на упадъка на източноевропейските държави, които не ще могат да се противопоставят на османската инвазия. За съжаление и нашата българска държава попада в тази зона на изоставане и макар и трудно, след тежка борба и много жертви, прекланя глава пред по-мощната военна сила и поема робската си участ. Заедно с това българската държава има специфична роля и съдба, която ѝ отрежда собствено уважавано място в тогавашната европейска история.

Цариградската патриаршия става център на православието, а Византия – неговата държавна сила и мощ, но в съперничеството, а по-късно, след 1054 година, и в борбата с всякакви средства, включително кръстоносните походи-войни – и православието, и Византия губят. Цариградската патриаршия се оказва значително по-слаба от папската институция като източник, извор на духовен живот, като фактор за напредъка на човешките култура и цивилизация, а православието – беден роднина на католицизма.

Обръщам на читателя специално внимание на тези обективни исторически обстоятелства и факти, защото именно върху тях се гради собствената европейска роля на България. През 681 година прабългарите и славянските племена начело с хан Аспарух са признати от Византия за самостоятелна държава. Хан Тервел, хан Крум, хан Омуртаг, хан Пресиян разширяват в борба с Византия и утвърждават военно и политически новата българска държава. Това са 171 години войни и външнополитически борби – един необходим първоначален етап на завоюване и отстояване на правото да бъдем държава. Но с това не се решава цялостно и окончателно бъдещето на българската държава. Тя се е разположила на европейска територия, научила е много от европейския опит във военно и политико-административно отношение, но все още си остава племенно образование, няма я вътрешната спойка и международното признание, което дава на другите

европейски държави християнството като религия, начин на възприемане на света и начин на живот, като битова и духовна култура.

Това е прозрял великият български държавник княз Борис I. Воден от тази си държавническа далновидност той покръства българите и в 864 година обявява християнството за официална религия на българската държава, а в 886 година приема изгонените от Запад ученици на светите братя Кирил и Методий. Княз Борис I им създава условия, за да продължат великото духовно дело. Климент Охридски е изпратен в Кутмичевица, където за 7 години обучава около 3500 духовни лица. В 893 година е ръкоположен за пръв български епископ. Създава Охридската книжовна школа. Пише и превежда съчинения, с които днес разполагаме в три тома.

В Преслав остава Константин (IX-X) и създава Преславската книжовна школа. Също епископ. Пише „Учителско евангелие“, „Историки“ (894) – първи български летописен труд. Прави преводи на свещени книги. Такава школа се създава и в Плиска.

Наследникът на княз Борис I, цар Симеон I, изключително просветен за времето си, завършил Константинополската (Магнаурската) школа в Цариград, продължава делото: в 927 година е създадена българската патриаршия и е обявена независимостта на българската църква. Разцъфтява стремежът към образование, полагат се основите на манастирското училищно дело, пишат се книги, правят се преводи. Това е време на исторически духовен подем и неговият естествен връх е въвеждането на писмеността на всички равнища на държавното управление в 893 година. Може да се каже, че **с този акт България се утвърждава като европейска по своята култура и обществена организация държава**. Историческо завоевание.

Но не само това. На българска земя учениците на светите братя Кирил и Методий създават старобългарската азбука – Кирилицата – която е в основата на новата за тогавашна Европа писменост и култура, която ще се превърне в основа впоследствие на славянската култура и цивилизация.

Нека си припомним, че в 1235 година цар Иван Асен II възстановява българската църква (след Византийското робство). Както е известно още през IX век на старобългарски език са преведени Зографското евангелие и Мариинското евангелие. Връх на тази дейност от изключително духовно значение е преписът на евангелието, поръчан от цар Иван Александър в 1356 година върху 286 пергаментови листа с 366 миниатюри с евангелски сюжети.

От особена важност е творческата дейност на Търновската книжовна школа, основана от ученикът на Теодосий Търновски – Евтимий в 1371 година, впоследствие български патриарх. Тази школа наследява традициите на Килифаревската школа на Теодосий Търновски, усвоява постиженията на учените богослови в Цариград, в Света Гора, създава много бележити авторски произведения, много ценни за времето си преводи.

Вшкولاتа на патриарх Евтимий се достига до качествено ново духовно творческо ниво – до правописно-езикова реформа с творец – самият патриарх Евтимий. Нещо повече. След завладяването на Търново от османските турци патриарх Евтимий

е заточен, а неговите ученици поемат по свой начин мисията на учениците на светите братя Кирил и Методий и оказват въздействие за разпространяването на старобългарската църковна и друга литература в Румъния, Сърбия, Русия. Само един пример. От учениците на патриарх Евтимий – Киприян, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йосиф Бдински и други – може би най-талантлив е бил Костенечки. През 1410 година той намира добър прием при сръбския деспот Стефан Лазаревич. Освен другата плодотворна писателска дейност, Костенечки пише „Сказание за буквите“, което е един опит за реформиране на сръбския език в духа на направеното от патриарх Евтимий в България.

Като заключение: в хода на противоборството между католицизма и православията, при безспорния упадък на православията с център Цариград, в България се утвърждава нова, европейска по същността си, писменост и култура, която не е нито западноевропейска, нито византийска, а старобългарска със свое оригинално историческо битие, на основата на която впоследствие се развива и новата за Европа славянска писменост и култура.

На базата на този анализ ние можем да открием и специфичната роля на българския град като средище и огнище на една нова за Европа духовна и материална култура, която не може да се сравнява с мащаба и блясъка на западноевропейските постижения, но която има жизнена сила и бъдеще с европейско и световно значение. Защото византийската култура, без ни най-малко да я подценяваме като изява на човешкия творчески потенциал, оставила ни бележити паметници, които ще бъдат възхищението на поколенията докато свят светува, все **пак остава в историята**, не се развива, не се оказва достатъчно вътрешно силна, за да си осигури собствено бъдещо творческо развитие и продължение.

Старобългарската писменост и култура като синтеза на целия духовен европейски опит (да не забравяме, че учениците на светите братя носят западноевропейския опит в България) има сила и потенциал да си осигури бъдещето, като става основа на славянската писменост и култура, високо ценена както в минали времена, така и в днешния свят.

Едно отклонение от моя предмет. Ще бъде кратко. Много изследователи обвиняват православията в духовна бедност, в това, че няма собствен потенциал, с който да мотивира човек сам да отвори рая за себе си, както католицизмът и особено по-късно протестантството. В това има нещо вярно, но цялата истина е далеч от това схващане. Вярно е, че цариградската патриаршия, в условията на цезаро-папизма играе почти слугинска роля и се грижи предимно за интересите на църквата като институция. Вярно е, че нейната помощна роля в голямата държавна и световна политика не ѝ дава всемирната сила, която има католицизмът и впоследствие протестантството. Но от това не следва, че нейният творчески потенциал, като мотив за дейност на човешкия ум, за създаване на ценности, е малък. Това просто не е истина. От Свети Климент Охридски до Толстой, че и до днес, ние имаме достатъчно богатство и постижения, които сме дали на света.

Проблемът, според мене, е в друго. Православията, с изключение на редки исторически моменти, не може да изскочи из границите на цезаро-папизма. Нека

се обърнем само към нашата история. Изиграла огромна роля за народността самоосъзнаване на българите през робството във великата борба за самостоятелна българска църква, стигнала до Екзархията, нашата висша духовна власт отново ще се върне към подчинението в неговите печални за нея форми. Екзархията ще осъди Априлското въстание, Руско-турската освободителна война. По-късно ще одобри посегателството на княз Батенберг върху Търновската конституция и т. н.

Това се отнася до православието като цяло. То, с малки изключения, остава в плен на императорската воля, била тя на цар, на президент, на министър-председател или партийен вожд.

Православната църква не може да се отдели от държавната висша власт и от държавата като цяло и не може да стане независима от нея духовна сила, която да има правото на собствено мнение като защитен рефлекс на нацията и народа, да бъде морално-обществена сила с неоспорим авторитет, а не приближена към една или друга политическа сила, обикновено владееща висшите институции на държавната власт.

Католицизмът и протестантството се отделиха от държавната власт по-цялостно и по-пълно. И техните институции не един и не два пъти са услужвали на държавната власт и на висшите ѝ водачи, но безспорно в много по-голяма степен са самостоятелни и силни като духовни фактори в живота на техните общества и държави.

Това, което казва в своите "Трактати" за християните Русо: "Християнството проповядва само робство и зависимост. Неговият дух е прекалено благоприятен за тиранията, за да не се възползва тя от него постоянно. Истинските християни са създадени, за да бъдат роби; те знаят това и то почти не ги тревожи; този кратък живот в техните очи има прекалено малка цена", е по-вярно за православието, защото в него Реформация не е имало и не са знае кога ще има. По силата и на обективни обстоятелства, но и по вина на висшето духовенство и върховните институции на църквата, православието си остава някак си затворено в себе си, обърнато към себе си, а не отворено към обществените нужди на човека, народа и затова дори и сега неговата международна роля е далеч под възможностите му. Този проблем се нуждае от специализирано изследване, но ако става дума за нас, българите, основната причина за това състояние на православната църква у нас е турското робство, в което тя, в продължение на повече от четири века, няма свое самостоятелно битие.

3. Българският град през XIII и XIV век, непосредствено преди турското робство

През тези векове православието в България показва своя духовнотворчески и мотивиращ съзидателната дейност на човека и обществото потенциал. Естествено това става отново под върховенството на държавното политическо начало, на царската власт, но постигнатото е от мащаба на историята, много от него остава в човешката памет и до днес се цени като изключително постижение на творческия дух на човека.

Достатъчно е да споменем Търновската художествена школа с нейните стенописи в църквата "Свети четиридесет мъченици" в Търново (1230), в Боянската църква (1259), Евангелието на цар Иван Александър, Томичев псалтир и т. н.

За нас и нашия предмет от най-голямо значение е ролята на градовете в този мащабен съзидателнотворчески духовен градеж. Още тук искам да отбележа, че изследванията на нашите историци показват европейския характер на този процес. Както и в Западна и Средна Европа, градовете в България от това време са населените места с решаващо значение за стопанското модерно развитие, за отбраната на държавата като крепости, за управлението като центрове на висшата държавна власт, за дейността на църквата като нейни ръководни и духовнотворчески средища. Като изключим Света Гора почти всичко в духовния български живот се прави в градовете или в манастирите и църквите край градовете.

Най-важното, което отличава нашия, българския средновековен град от западноевропейския пак е свързано с цезаро-папизма. Той няма самоуправление и цялостна властова структура, която да го осъществява. Това, разбира се, е минус, но постиженията на българските градове са ограничили и някъде преодолели неговата отрицателна роля.

Заедно с това, в интерес на истината, ние сме длъжни да подчертаем ролята на българската държава и на нейните висши водачи за напредъка на българските градове като цяло и на духовнотворческото им развитие. Те безспорно са съзнавали (особено Иван-Асен II) ролята на градовете за силата, стабилността и напредъка на държавата и са полагали големи грижи за тяхното строителство и развитие като военни крепости, като огнища на религиозна и народностна култура, която споява народа зад короната и държавата.

От особено важно значение е да подчертаем едно исторически сложило се състояние на източноправославния свят и неговите държави, което с вещина и прецизност анализира акад. Васил Гюзелев, изследвайки България през XIII и XIV век¹. След Византийското робство българската държава се възобновява в резултат на въстанието на братята Асен и Петър през 1185-1187 година. Търново става столица на тази втора българска държава. Естествено е било да се положат всякакви грижи за превръщането на града в най-мошен военен, политико-административен, религиозен, образователен и въобще духовен център на новата държава, защото той е бил един от решаващите фактори за нейното утвърждаване сред останалия свят. Това е направено и върх на това градивно дело е възстановяването на независимостта на българската църква. Позовавайки се на "Синодик царя Борила", акад. Гюзелев подчертава основателно "ускоряващата и стимулиращата роля" на Българската патриаршия и специално на патриаршеската катедрала "Възнесение Христово" на хълма Царевец, която според споменатия Синодик се превърнала в "майка на църквите в българското царство".

Почти по същото време – в 1204 година, след победа на кръстоносците от IV

¹ Вж. Гюзелев, П. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII-XIV век. София, Народна просвета, 1985.

кръстоносен поход – Цариград е завладян и е образувана Латинската империя. Византийската империя е изтласкана в периферията, разделена на Никейска и Трапезундска империя и Епирско деспотство, и губи своята сила на първа държава в Изтока, а Цариград престава да бъде водещия център на православната църква и духовна култура. Както подчертава акад. Гюзелев, “образува се вакуум”, от който българските царе и патриарси се възползвали “да възвисят значението на своята столица като църковно-религиозен и културен център”. Масштабното за времето си строителство на църкви, “системното и целенасочено пренасяне на мощите на известни светци от различни краища на Балканския полуостров (на Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин от Потука, Йоан Поливотски, Петка Епиватска, Филотея и други)”¹, а и други действия на висшата българска държавна власт и църква, са били предназначени, както отбелязва акад. Васил Гюзелев за укрепване на единството на държавата, за усиляване влиянието ѝ сред останалите народи, за издигане авторитета на българската църква и за “постепенното превръщане на българската столица в място за поклонение, в основен православен църковно-религиозен и културен център на православието”². Както е известно, работата стига до сравнения на Търново с Рим и Цариград. Тук особено внимание заслужава преведената от Гюзелев добавка към средновековния превод на Манасиевата летопис от 1345 година от неизвестен български книжовник: “Това се случи на стария Рим, а нашия нов Цариград цъфти и расте, укрепва и младее. Нека и докрай да расне, ей царю, царстващ над всички...”³

Най-напред нека да отбележим, че Търново се възприема от книжовника като “нов Цариград”, а не като отишлия в историята Рим, като нов център в тогавашния свят, който “расте, укрепва и младее”, следователно става дума за време на възход и мащабни, исторически измерения за времето си. На второ място би трябвало да подчертаем историческата точност на неизвестния книжовник. Става дума за Търново като “нов Цариград”, за столицата на българската държава като център на духовна, материална култура и светска власт, “царстващ над всички” за това време в Изтока, в православието. Следователно, 48 години преди падането на Търново в ръцете на завоевателя, този град е център на материална и духовна култура **от европейски мащаб** с първостепенно значение за православния Изток след латинското владичество Цариград.

Примерът с Търново и тази добавка към Манасиевата летопис са показателни за ролята на старобългарския език, книжнина и духовна култура като родилна земя и носеща конструкция на славянската писменост и култура. Това е езикът на българската държава, това е писмеността на българската държава и църква, това велико творение на човешкия дух е станало тук, на българска земя и оттук е полетяло по света, за да му даде една нова култура. Тук е сътворена азбуката – кирилицата – с която е

¹ Вж. Гюзелев, П. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII-XIV век. София, Народна просвета, 1985, с. 16.

² Пак там, с. 17.

³ Пак там, с. 18.

поставено началото, тук са преведени и написани чрез тази азбука първите книги, а впоследствие и книжнина, на езика старобългарски, на езика на тогавашната българска държава. Оттук, от българското царство и особено от търновската книжовна и художествена школа с величествената заслуга на патриарх Евтимий и неговите талантиливи ученици, тръгва към славянските земи и народи писмото и четмото, за да стане с техния принос основна част от историята на човешката култура и цивилизация.

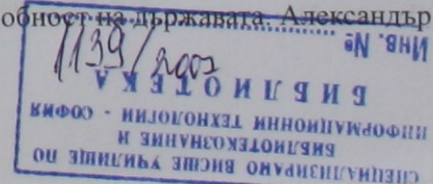
Българските изследователи на този период от нашата история са разкрили неговото материално и духовно богатство, което легитимира българската държава като силен европейски духовен център, като един от основните източници на развитието на тогавашната европейска култура, като водеща градивна сила на европейската цивилизация в тогавашния Изток на нашия континент.

Доколкото по-детайлното анализиране на този период не е в моята задача, аз ще се позова накратко само на изследванията на акад. Васил Гюзелев, Страшимир Н. Лишев и Александър Кузев върху българските градове от това време. Задачата на този бегъл поглед ще бъде да се види материалното и духовното равнище на българския град преди да паднем под робството на османските турци, за да можем да преценим и оценим по-обективно това, което е станало по българските земи след 1393 година, след падането на Търново (1393) и на българската държава като цяло (1396) под властта на турския аскер, а също и характера на самите възрожденски процеси както по същността им, така и по конкретните им проявления. Това е необходимо, а аз го считам за морален дълг, защото натрапващите се идеи, че не сме били под турско робство, а било “османско културно присъствие” или “османско владичество”, са още един опит да се политизира и идеологизира историята, този път в услуга на зле разбираната общоевропейска идея. Всеки опит да се ремонтира тази или която и да е част на историята, в полза на конюнктурна политика или идеология, не може да допринесе за сближаването на народите. Истината и само истината за миналото, каквато и да е тя, винаги е била в помощ на доброто общо бъдеще на народите, било като горчив опит, от който се правят необходимите верни изводи, било като добър пример, който трябва да се следва.

Общата представа, бегло изложена, за състоянието на българското общество и държава от това време се потвърждава и от състоянието на българските градове.

Особеност на българските градове от XIII и XIV век е тяхната многофункционалност, която произтича от самото състояние на българската държава и общество.

На **първо място** българските градове, особено тези около границите, граничните реки, морето, планинските проходи, както и големите районни центрове, особено столиците, са изградени като военни крепости, като част от отбранителната или военна стратегия, доктрина, система на държавата. Това е време на войни за утвърждаване на държавата, за установяване на естествено защитени граници, време на отвоюване на място под слънцето от могъщата Византийска империя, от латинците-кръстоносци, което предполага една силна, а в много периоди и водеща роля на военната мощ и способност на държавата. Александър

Кузев и Васил Гюзелев¹ ни предоставят убедителни доказателства за високата военна и строителна култура на българите, проявена при създаването на градовете и крепостите по Дунав и Черно море. Техните описания, анализи и илюстрации на крепостите в Бдин, Лом, Оряхово, Свищов, Русе, Тутракан, Дръстър, Калиакра, Каварна, Варна, Несебър, Анхиало, Созопол и други дават отговор на въпроса какъв е бил военнотехническият, военнотроителният потенциал на българската държава и защо българската войска е успяла да отстои територията на постоянните военни съблъсъци. Отправлям читателя към изследването на Александър Кузев и Васил Гюзелев, защото в него ще намери, види и оцени постижения на прадедите ни, с които можем да се гордеем, защото те несъмнено доказват способността ни да усвояваме европейския опит и да постигнем неговото равнище. Намирам за необходимо да добавя като доказателство за военнотехническият талант на българите от това време и приведените в книгата на Страшимир Н. Лишев "Българският средновековен град"² данни, според които при обсадата на Одрин през 1207 година цар Калоян е използвал 33 грамадни стенобитни машини, а при Димотика – 16. Накрая, силно, безспорно по силата на доказателство за европейското равнище на българския военен потенциал, е и самото разгромяване на кръстоносната армия на Балдуин от войската на цар Калоян, защото тя, армията на латинците, несъмнено е била носител на западноевропейската военна култура.

Като допълнително сведение за равнището на българската материална култура от това време бих искал да приведа и мненията и оценките за строителството и архитектурата на нашите средновековни градове от изследването на Страшимир Н. Лишев, за което вече стана дума.

Авторът подчертава монументалния характер на строителството в Първата българска държава – в крепостите и дворците "преобладава зидария от големи дялани каменни блокове", докато за XIII и XIV век се счита за характерен "нов начин на зидане – редуване на каменни парчета и тухли, ред камъни, ред тухли" като по този начин "получаваха малки по размер, но живописни и художествено оформени сгради." Дворците в Търново Лишев определя като "типичен феодален замък с всички необходими стопански и битови сгради, съоръжения и пристройки; това е замък, снабден с всичко необходимо за живота, и приспособен да издържа дълга обсада"³. Ако към това прибавим постиженията на Търновската художествена школа (а и на други майстори) в строителството на църкви и манастири, ние ще имаме добра представа за европейски просветения, религиозен и управленски елит на тогавашното българско общество и държава. Разбира се, дължни сме да сложим в сметката и кирпичените постройки със сламени покриви от подградието, в което са живеели и работили обикновените хора, а не само да изтъкваме постиженията на **крепостта**, в която са живели управленският духовен и военен елит. Но това не променя нещата, защото това подградие или външен

¹ Вж. Български средновековни градове и крепости, Т. I, Варна, Георги Бакалов, 1981.

² Вж. Лишев, Стр. Н. Българският средновековен град. София, БАН, 1970.

³ Пак там, с. 23.

град и крепостта или вътрешен град като структура на средновековните градове е наложено от конкретно историческата епоха, от характера на времето с неговите постоянни военни сътолковения, с неговото дълбоко социално разделение и т. н. То съвсем не е само български патент и може да се види почти навсякъде в тогавашна Европа.

На **второ място**, както и в Европа, българските градове са исторически акт на отделянето на занаятите и търговията от селото, на реализация на тяхната зрялост за самостоятелно развитие и за превръщането им във водеща напред обществото и държавата стопанска сила. И Лишев, и много автори споменават, че в средновековните български градове е имало и слоеве от населението, които са се занимавали със земеделие. Вярно е, но това не променя характера на новото селище – градът. Защото тези слоеве имат второстепенна роля, обслужват останалите слоеве и почти нямат думата в главното, което представлява градът като управленски, духовен, стопански и военен център.

За развитието на занаятите и търговията може да се съди по грамотите, които са издавани от владетелите в България за достъп и привилегии на чужди търговци (включително Дубровник, Венеция, Генуя) до българските градове – тържища, така и по тези на унгарски, сръбски и други владетели, които са давали път на български стоки и произведения¹. Нека отбележим и това, че българският цар Иван-Асен II (1218-1241) сече монети – медни, сребърни и златни – и да имаме предвид, че в 1252 година във Флоренция се появява златният флорин, който става за времето си общоевропейска валута.

На **трето място** българският средновековен град е административно-управленски център, което, при употребата на писмеността като инструмент за управление на всички равнища на държавната власт, само по себе си, е белег на човешкия напредък. Разбира се, това не се е отнасяло до всички градове, а освен това, поради заимстваната от Византия цезаро-папистка система, по нашите земи градовете нямат самоуправлението, което е било характерно за западноевропейския средновековен град и е имало изключително значение като фактор за многостранен и динамичен напредък.

Нашият град е имал военно-административен управител – аристократ – назначаван от царя. Неговата мисия е била ясно определена – от името на царя да управлява града и прилежащия му район, да събира данъците, да е на разположение на царя с определен контингент, обучена и екипирана войска, да провежда политиката на столицата към религията, образованието и т. н. При тогавашните безкрайно тромави комуникации между етажите на властта и при значителната стопанска и военна сила, с която са разполагали управителите, се стига до сепаратистични тенденции, които подронват общодържавната власт и постепенно разрушават общовалидността на царската политическа воля. Вярно е, че има грамоти с царски подписи и печати за даване на привилегии на манастири, но това е далеч

¹ Вж. Лишев, Стр. Н. Българският средновековен град. София, БАН, 1970, с. 8-10.

от същината на самоуправлението на градовете – няма никаква независимост на градската община като власт на местното население, никаква изборност, никакъв, в една или друга степен, независим съд и т. н. Всичко или почти всичко като власт е в ръцете на феодала-управител и неговите подчинени, което го прави всесилен в местен план и борец за независимост в една или друга степен от централната царска власт. Тази борба е дълга, но успешна и на два пъти води до обезсилване на централната власт, което от своя страна е решаващ фактор за намаляването на българските съпротивителни сили срещу външна опасност, последвано от погубването на българската държава. Имам предвид попадането ни под византийско и турско робство. Тук ще подчертая още един път слабата държавнополитическа роля на българската източноправославна църква, която по силата на общественно-държавната система не е имала статут и реална мощ да свие в юмрук всички български сили пред външната опасност, да потисне болярско-управителския сепаратизъм, както това е правено от Ватикана. Този тип управление на българския средновековен град не е от силните страни на тогавашното ни общество и държава, без да подценяваме постиженията на много от градовете ни под деспотската власт на един или друг феодал.

На **четвърто място**, но с особена важност, е развитието на тогавашните български градове като религиозно-образователни и културни центрове. В това направление е духовнотворческата сила на българската църква и държава, която ни прави фактор в културата и цивилизацията на тогавашната и по-късната Европа. Тук ще се позова накратко върху изключително ценното изследване на акад. Васил Гюзелев “Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век”, за което вече стана дума.

Акад. Гюзелев установява, че обучението по това време се извършвало в два вида училища – прицърковни (или енорийски) и манастирски. По характера си то е било църковно-богословско. Гюзелев подчертава и процесът на навлизане на “светски елементи и знания” поради развитието на градовете, търговията, занаятите и деловата писменост¹. Прицърковните училища са действали главно в градовете. Изключения е имало в “отделни крепости и села, където се е намирала църквата”. Според Гюзелев по-голяма роля са имали манастирските училища, в които се е постигало “предопределеност на жизнената съдба” на учениците, т. е. те са реализирали своята образователна подготовка като квалификация в самата църква², в канцелариите на държавната власт и другаде. Гюзелев отбелязва и ролята на дворцовото училище в Царевец, в което са се учили децата на болярския елит и посочва вероятността негови възпитаници да са били “Патриарх Евтимий, Митрополит Киприян и Митрополит Григорий Цамблак”³. Съществувала е и йерархия на званията в книжовно-образователното дело. Гюзелев я определя така:

¹ Вж. Гюзелев, П. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII-XIV век. София, Народна просвета, 1985, с. 27.

² Пак там, с. 29.

³ Пак там, с. 33.

книгописец – писар, преписвач на книги; доброписец – калиграф; граматик – наставник и учител в книгописането; философ – изкусен писател, преводач и богослов. Имало е също и звания “даскал”, “старец”¹. Основни книги в обучението са били Псалтирът и Часословът. Гюзелев основателно обръща внимание на особеното значение, което се е придавало на “тълкуването и напътствията” на учителя, т. е. на размисъл, от който се предполага, че са произлизали правила на поведение и действие и житейски и духовни ценности².

Обучението е имало степени. Началната степен от 3-4 години, в която се е научавало самото четене и писане по “звуковата метода”, която, както отбелязва Гюзелев е възстановена у нас от Петър Берон чрез “Рибния буквар” от 1824 година³.

Във втората степен “четене, обяснение и тълкуване на библейски и богослужебни текстове, наизустяване на молитви, придобиване на умения за подготовка на материали за писане, преписване на отделни текстове, усвояване на църковни песнопения и т. н.”⁴.

Изучавал се е български език и българска писменост, а в някои манастирски училища – и гръцки, като в градове с компактно гръцко население е имало и гръцки училища⁵. Според Гюзелев може да се допусне, че гръцки език е изучаван и в дворцовото училище в Търново, че гръцки е знаел цар Иван Асен II, а отлично владеене на гръцки е показал по време на преговорите с византийските пратеници цар Иван Александър през 1331 и 1351 година⁶.

Гюзелев подчертава специалната положителна роля на така нареченото “свято подвижничество”, т. е. мобилността на просветното монашество, което е обикаляло манастирите и градовете със свети места, за да усвои духовното богатство в тях и да го разнесе из останалата част на държавата⁷. Изпращани са били за учение в чужбина българчета – към “края на 1204 г. цар Калоян (1197-1207) изпратил две българчета на учение в Рим във връзка с нуждите, възникнали непосредствено след сключването на указите с папството”⁸.

Акад. Гюзелев основателно подчертава, че грамотността е била привилегия на духовенството (не повече от 10 % от населението) и на определена част от управляващия държавата елит, която не може да бъде установена количествено.

Следователно, за XIII-XIV век, непосредствено преди падането под робство, ние сме имали образователна система, европейска по характер, защото по това време развитието на образованието в по-напредналата от нас Средна и Западна

¹ Вж. Гюзелев, П. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII-XIV век. София, Народна просвета, 1985, с. 34-35.

² Пак там, с. 45.

³ Пак там, с. 42.

⁴ Пак там, с. 45-46.

⁵ Пак там, с. 46.

⁶ Пак там, с. 47.

⁷ Пак там, с. 50.

⁸ Пак там, с. 53.

Европа е имало по същина църковно-религиозен характер и е обхващало църковния и управленски елит.

Образователните реформи на Патриарх Евтимий и Константин Костенечки, за които вече стана дума, са един пример за творческо-духовна висота в разбирането и направляването на самото образование като обществен процес.

В. Гюзелев добавя познаването на латинското писмо в крайдунавските и черноморски градове във връзка с търговските отношения с италианските градове¹.

Особен принос в изследването на Гюзелев представлява установяването на географията на книжовността – средища и скриптории (в глава трета от споменатата му книга).

За Търново вече стана дума като първостепенно книжовно средище с „определяща и ръководна роля главно по отношение на другите български книжовни средища, но също и по отношение на тези в Сърбия, Молдова, Влашко и Русия“². Гюзелев специално упоменава „най-представителните български ръкописи от XIV век, които показват новите тенденции в преводаческото и литературно творчество“, които са „същевременно и блестящи образци на художествено украсената българска ръкописна книга“ – създадени в търновските манастирски скриптории: Хилендарското евангелие на цар Георги II Тертер от 1322 година, Ватиканският препис на Манасиевата летопис от 1345 година, Лондонското евангелие на цар Иван Александър от 1356 година, Първославовият сборник със слово на Григорий Богослов от 1350-1360 година, Томичовият псалтир от 1360-1362 година, Евтимиевият служебник от края на XIV век и други³.

Водещата роля на Търново и школата на Патриарх Евтимий са подчертани от неговия пръв ученик Константин Костенечки, който, създавайки необходимостта от „въвеждането на единство в книжовната практика и училищното обучение“, намира, че то може да стъпи върху основата на цялата „изправена“ богослужебна литература в Търново, „от търновските цели книги“, заедно с „Евтимиевата десеттомнаколекция „Студион“. По-нататък Гюзелев пише: „Именно превеждането, съставянето и преписването на тази колекция е била една от главните книжовни дейности“, извършвани под ръководството на Патриарх Евтимий. Колекцията „включвала около 400 жития“, събрани в 10 тома в обем около 8000 страници⁴.

Тук е задължително да подчертаем изключителното значение на „изправените божествени книги“, които по мнението на Гюзелев вероятно са приложени най-напред в Търново. Защото става дума за нова роля на Търновската книжовна школа, за ролята на школата на Патриарх Евтимий, а несъмнено и на самата българска патриаршия на духовен център, от който идва истинското божествено слово, чисто, пречистено от наносите на случайни автори, ерес и т. н.

¹ Вж. Гюзелев, П. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII-XIV век. София, Народна просвета, 1985, с. 53.

² Пак там, с. 68.

³ Пак там, с. 69.

⁴ Пак там, с. 95-96.

Гюзелев подчертава активната позиция на духовни средища на митрополитските центрове Велики Преслав, Бдин, София, Пловдив, Скопие, Охрид, Несебър, Созопол, Дръстър и други, в които естествено религиозният живот е имал по-богата материална база (църкви, манастири) и по-подготвени свещенослужители.

Гюзелев отделя специално внимание на богатата духовно-книжовна дейност на манастирите: Рилски, Бачковски, на епископиите в Родопската област, на манастирите в Сливенската Света гора, на богатата библиотека на манастира „Свети Йоан Предтеча“ край Созопол и т. н.

В заключение можем да кажем, че в упоменатите изследвания на акад. В. Гюзелев, Страшимир Н. Лишев, Александър Кузев, както и на много други изследователи на Българското средновековие, сред които акад. Иван Дуйчев, проф. Петър Мутафчиев, проф. Аксиния Джурова и други големи български учени, е безспорно доказано, че преди падането си под робство през 1393-1396 година българската държава има богат, развит стопански, политико-управленски, религиозен, образователен и книжовно-духовен живот с **неоспорима европейска същност**, че българската държава е един от центровете на религиозно-духовен живот, в който се създава нова азбука, нов език, нова писменост и книжнина, създава се старобългарския език и култура, които чрез българските книжовници, емигрирали, в хода на войните на османските турци с България, в Сърбия, Влашко, Молдова, Света Гора, Цариград, Русия и другаде, се разнасят из тогавашния славянски свят и стават основата за създаването и развитието на славянската култура и цивилизация.

България навежда глава пред завоевателя като силно развит център на европейския духовен живот, на европейската култура и цивилизация.

Това е необходимо да се знае и помни, защото само на базата на тази истина можем вярно да разбираме робството си в следващите пет века.

4. Османската империя, България, Западна Европа

Другият голям фактор в тези мащабни исторически процеси е Завоевателят – империята на османските турци. Проблемът за тяхното равнище на културно и цивилизационно развитие е важен за нашето изследване, защото изяснява не само **какво заварват** в България османските турци – завоеватели, но и **какво носят**. Защото от това какво носят, на какъв стадий на развитие се намират като политическа и военна организация, като култура и цивилизация зависи **как ще се отнесат към заварената** в България и другите страни, попадали под тяхна власт, култура.

Варварските племена, които побеждават на бойното поле разнебитената отвътре римска власт и войска, овладяват християнството и римската управленска и друга култура и са своеобразно организирани от Ватикана и Отон I в 962 година в Свещена римска империя на германския народ. От 476 година, в която германският военен водач Одакър сваля последния римски император Ромул Августул, са изминали 486 години – почти 5 века. В 829 година се създава Англия. В 843

година се обособява като държава Франция. В 1479 година се образува единната испанска държава. От 1156 година Австрия е херцогство в състава на Свещената римска империя на германския народ. Както се вижда напредъкът в организацията на обществото като национална държава върви бавно, но върви. Този процес е в основата и на напредъка в науката и културата, техниката и образованието, манифактурата и индустрията, корабоплаването и т. н. на цялата западноевропейска цивилизация. Този напредък за времето си е мащабен, изключителен. Той именно поставя страните в Западна Европа като велики национални държави начело на останалия свят.

България отвоюва от Византия място под слънцето през 681 година. Усвоява християнството и управленската и друга култура на Византия. След 886 година, когато княз Борис I приема учениците на Светите братя Кирил и Методий, България тръгва към нова европейска роля – създава ново културно пространство: старобългарски език и писменост, собствена църква, книжнина, създава Търново като крупен център на православната църква и българската култура със собствена книжовна школа (на патриарх Евтимий), със своя художествена школа с постижения, които и днес са ценности за културния свят (Боянската църква, Евангелието на цар Иван Александър) и т. н. На територията на българската държава се развива литературен език, писменост, изкуство и като цяло култура, които стават основа на славянската писменост и култура.

Следователно България има свое място и роля – съзидателна – която се цени и днес от целия просветен свят. Ние сме заслужаваща уважение част от европейската култура и цивилизация преди да паднем под робството на османските турци. Макар и с едно прекъсване (Византийското робство) имаме своя държава от 712 години, от 376 години – собствена църква и патриаршия, собствено културно пространство за езика си, за писмеността и художествената култура.

Къде е Османската империя по това време, какво е нивото на нейната култура и цивилизационно развитие спрямо Западна Европа, Европейския Изток и специално България?

Към 20-те години на XIV век Осман I създава на територията на Мала Азия държава с поданици, които се наричат османски турци. Главната задача на новата държава и на управляващата я Османска династия е завоюването на нови земи и народи. Основната ѝ сила са **спахиите** – професионални войни, които получават земи и население в награда за участие във военните победи. Още в 1326 година османските турци завоюват Бурса и я правят своя столица. От 1326 година до 1683 година, т. е. в продължение на 357 години Османската държава води победоносни войни, разширява своята територия и става първа военна сила в Европейския Югоизток, Мала Азия, Близкия Изток, Северна Африка, Средиземно море. В 1683 година под Виена турските войски претърпяват тежко поражение от армията на крал Ян III Собески и с това устремът на османската завоевателна политика е пречупен. Разбира се, Османска Турция не може да промени нито лесно, нито бързо милитаристично-диктаторската същност на своето общество и държава. Тя продължава да воюва, но вече с променлив успех, за да се стигне до XIX век,

когато ще изпадне извън класацията на големите военни сили и ще се нуждае от външна защита за териториалната си цялост от страна на Англия, Франция, Германия и други велики сили, а в определен момент – по време на Египетското въстание от 1832 година – дори от Русия, която, чрез сключения в 1833 година в Юнкяр-Скемси договор, става гарант на целостта на империята. Все пак, за да е достатъчно ясен завоевателноагресивният, милитаристичен отначало до край, от създаването си до края на XVII век, характер на Османската империя, ще напомня някои от войните и завладените народи.

През втората половина на XIV век са завоювани Източна Тракия и Одрин, 1389 година – победата на Косово поле, 1396 година – победата при Никопол, 1453 година – пада Константинопол и става столица на империята под името Истанбул, до края на XV век са завладени Сърбия, Босна, Влахия, Албания. В XVI век: 1514-1515 година – Армения, Кюрдистан, 1517 година – Сирия, Палестина, Египет, 1519 година – Алжир, 1521 година – Белград и т. н. Практически до Кримската война (1853-1856) Османската турска империя се намира почти постоянно във войни, отначало завоевателни, а след известно равновесие – губещи. Този характер на държавата, изцяло милитаристичен, прави войската – еничарска, а после редовна и башибозук – **основната обществена сила** в империята, поради което самата държава се развива едностранчиво, тъй като абсолютен приоритет имат нуждите на войната и войската.

Османската империя идва в Европа, в това число и в България, като изключителна военна сила, но млада, нова държава, която като цивилизация и култура започва от нивото на хетското и други малки царства и държави, които към началото на XIV век са далеч от развитието на европейската култура, при цивилизация, специално обществено-държавна организация, с поне 4-5 века по-напред. Това се отнася и до България.

Първата значителна книга на турски език е създадена в 1330 година, в XV век се появяват хроники на Османската империя. В периода XV-XVII век войните с Европа индукират интерес към математиката, астрономията, географията, медицината, навигацията. Превежда се литература, в 1513 година се прави турска карта на света, в 1523 година – атлас на света "Бахрие". В XVII век излиза в 10 тома описание на Турция, Южна Русия, Балканите, Централна Европа, Египет. В 1737 година се създава първата инженерно-артилерийска школа, 1761 година – първата школа за навигатори, а едва в 1848 година – школа за ветеринари и селскостопанско училище, в 1858 година – лесническо училище и в 1884-1886 година – граждански училища за медици и инженери. Турският език се подлага на изследвания след Танзимата (1839), тогава прави първите си сериозни проучвания и историческата наука. Цялостен възглед за турската образователна система е разработен едва в 1869 година в "Органически закон за народното образование", включително и за Османски университет.

В 1727 година се открива първата печатница в Османската империя – повече от 250 години след откритието на Гутенберг. В Европа те са 250 до 1520 година.

В обществено-политическото изграждане на империята доминира военната

диктатура от името на султанския връх. Насилието, варварщината са същност на властта: потурчване и отнемане на деца (еничарски корпус), насилствено ислямизиране, елементи на правосъдие едва в средата на XIX век, зверства, включително регламентирано избиване на братята на току-що седналия на трона султан, крепостничество, невъзнаграден труд, безправие на потиснатите народи (рая) и т. н.

Турски парламент и конституция се създават от Мидхат паша едва в 1876-1877 година, и то за кратко.

Като извод може да се каже: османските турци завладяват европейски народи, включително и нас, като носители на много по-изостанала култура и цивилизация и за да завладяват и да държат под робство европейските народи, те разрушават почти до основа формите на всякаква местна или автономна власт, образователната система, религиозните институции, отнемат собствеността, правото на придвижване и практически на всякакви установени и практикувани права на човека в тогавашна Европа, включително и в България.

Това в продължение на повече от три века и половина, когато след пречупване на военнонастъпателния устрем на империята нейният елит започва да осъзнава необходимостта от овладяване на европейския опит, от друг начин на използване на потенциала на поробените народи и без да забравя ятагана и въобще насилието, малко по малко дава път на занаятите, образованието, самоорганизацията, религията, т. е. започва да развързва ръцете на поробените народи.

“На война като на война” – може би този популярен израз ни дава ключ към вярното разбиране на състоянието на Османска Турция както при завоюването на България и Балканите, така и за характера на робството ни, особено през първите три века. Войната има правила, постоянната война – постоянни правила. Сред тях са непрекъснато нарастване на мощта на войската, абсолютна гаранция за спокоен тил, стопанство, организирано преди всичко за целите на армията и т. н. Това се отнася изцяло за първите три века от стъпването на турски крак на европейска земя. И в Европа са наясно относно ролята на армията в европейските държави. Тя е обект на първостепенни грижи, но армията е и си остава инструмент в ръцете на върха на политическата държава, който от време на време влиза в действие. В Османската империя от завоеванията идва държавното султанско-спахийско богатство – хасовете, тимарите, зиаметите, т. е. участъците, териториите от земи и населените в тях места, с които се награждават заслужилите в битките, като се дават на техните водачи – султани, везири, валии, хадуси и т. н. Моторът на това завоевание е армията, войската. Затова тя има абсолютно водеща роля, затова всичко друго я обслужва, а като политическа грижа на висшата власт е деветата дупка на кавала. Само един пример, който привежда проф. Николай Генчев в своето изследване на Възраждането.

В Османската империя до средата на XIX век има само един достатъчно добре поддържан път. Той е военностратегически: Цариград – Одрин – Пловдив – София – Белград. Всичко друго е извън сферата на нормалната държавна грижа. Едва в 1861 година европейецът по култура Мидхат паша, по-

късно – русенски валия, поставя пред правителството – Високата порта – за пръв път въпроса за създаване на модерна пътна мрежа. Тогава само Чехия има 1356 км железен път. Главното достойнство на собствеността е военното задължение на нейния собственик – спахия. Според тимарския регистър на нахията на Знепол през втората половина на XV век тимарът на диздора Сарум включва 3 села, 12 домакинства, 12 вдовици и приход 10 590 акчета и го задължава военно: лично, бюрюме, с трима въоръжени бойци и една шатра.

Привеждам тези примери, за да стане ясно, че “полуномадският” характер (по определението на проф. Н. Генчев) на завоевателната култура и стратегия на Османската империя обективно е диктувал тази структура на дейностите в държавата, а оттам и огромната изостаналост от Европа. Не е случайност, че турците не са имали в първите векове време да строят в завладените територии свои джамии, конаци, а са приспособявали заварени сгради, “очиствайки ги от мухъла” на неверничеството. На османските турци им трябват практически повече от три века, за да се спрат, да слязат от конете и корабите, да овладеят отчасти византийското наследство, за да стигнат до дълбоката идея за реформа на държавата, заложена в Танзимата (1839).

Специфичен интерес представлява османско-турският вариант на исляма. Овладейки от тях доста по-късно от времената на Арабския халифат, той не носи в себе си особено важни ценности от автентичния ислям на Мохамед – пророка на Аллах. Султанът е халиф – висш духовен водач на вярващите, неговият учител – ходжата и мюфтията отговарят за религиозните дейности и институции и “стоят малко по-високо от другите везири и ги предхождат”, с изключение на саздрама – великия везир, над който стои само султанът. Нека си припомним, че Мохамед държи по волята на Аллах цялата власт – религиозна, светска, военна, съдебна, и че основа на неговата държава **не е племенната кръвна връзка, а вярата в Аллах**. Затова завоеванията на Арабския халифат водят до масови насилствени покръствания, но новите мюсюлмани са равни на старите, т. е. мисията всички да се обърнат в правата вяра, независимо от насилията, води до равенство между поданиците в държавата на Мохамед.

Не е така в Османска Турция. На думи, като претенция, Османската империя и династията водят Свещена война за овладяване на света от исляма, но практически поробените народи, с изключение на децата, които насилствено се вземат от родителите им и се правят еничари и жители на стратегически територии (Родопите), не се провежда политика за създаване на условия за верско равенство чрез покръстване. На султана и държавата са нужни гяури, рая, хора без права и се прави фатална разлика между вярващи в исляма и неверници, които дори на “оня свят” ще прислужват на мюсюлманите.

Като заключение, Османската империя, турците са носители на много изостанала цивилизация и култура в сравнение с тази на народите, които завладяват в Европа. Това се отнася и за България.

Като носители на изостанала исторически култура и цивилизация, на друга религия, османските турци налагат на поробените народи начин на труд и

живот, който ги връща назад в развитието им, обрича ги на изоставане, поради цивилизационната стена между Османската империя и Европа като цяло, наложена от постоянното състояние на война и неспособността на изостанала Турция да отстои властта си над поробените европейски народи при режим на постоянни контакти с европейските държави в областта на стопанството, науката, образованието, техниката, изкуството и т. н.

Неслучайно османските турци прекъсват търговския път Западна Европа – Азия, макар да са могли да извлекат големи ползи от неговото съществуване и развитие за своята модернизация и напредък. Този път не само, че не им е бил нужен, той е бил вреден, опасен за Османската държава, защото по него ще текат стоки, информации, идеи, противни на самата изостанала природа и същност на султанската империя, която идва в Европа от друга епоха.

Османската империя – това не са варварските племена, завладели Рим. Това е държава, тя има своето ниво на цивилизация и култура. Но то е нивото на изостаналите в своето развитие по това време азиатски народи. Поради това османските турци едва след 3-4 века започват да възприемат активно европейския опит, материалните и духовни ценности, а не като варварските племена, покорили Рим, които не са имали никакви алтернативи, освен бавното, но цялостно овладяване на римската култура и цивилизация.

Османска Турция – това е най-напредналата част от Азия по това време, тя е в непрекъснат конфликт с Европа. Всичко в тази Европа за нея е чуждо, враждебно и естествено тя го тъпче с цялата си мощ, доколкото ѝ стига силата. Но ще не ще, тя трябва да възприеме опит и ценности от Европа, от война да влезе в диалог с нея. Това ще я направи зависима от Европа, но не като колония на европейските държави, както много други народи в Азия.

А ние, изолирани от Европа, почти лишени от българската си народностна идентичност, защото всички поробени са рая и неверници, лишени от църквата и образованието си, ще трябва да носим кръста си към своята Голгота, в отличие от чехите и белгийците, които също са под робство, но в европейско и в материално и духовно отношение се развиват почти като своите господари-народи, било като селища, специално градовете, било като индустрия, образование, наука, изкуство.